

СУХОПУТНІ ВІЙСЬКА ЗБРОЙНИХ СИЛ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ ВІД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

У статті проведено ретроспективний аналіз зародження і розвитку збройних сил європейських держав від Середньовіччя до Першої світової війни.

Ключові слова: сухопутні війська, держава, бойові дії, кіннота, піхота, тактика, війна, найманці, бойовий порядок.

В статті проведено ретроспективний аналіз зародження і розвитку вооружених сил європейських держав від Середньовіччя до Першої світової війни.

Ключевые слова: сухопутные войска, государство, боевые действия, конница, пехота, тактика, война, наемники, боевой порядок.

Retrospective analyses of the origin and development of the European countries' Armed Forces from the Middle Ages to World War I is carried out.

Key words: Land Forces, State, combat actions, cavalry, infantry, tactics, warfare, mercenaries, combat formation.

Сухопутні війська – один із найдавніших видів збройних сил, призначений для ведення бойових дій на суші. У більшості держав вони є найчисельнішим видом, різноманітним за структурою, озброєнням і способами ведення військових операцій. Зазвичай у своєму складі сухопутні війська мають різні роди зброї: кінноту, артилерію, танки, спеціальні війська (інженерні, зв'язку, радіотехнічні та ін.), а також тилові частини. В організаційному відношенні вони складаються з підрозділів, військових частин, з'єднань і об'єднань.

Сухопутні війська виникли в прадавню епоху, коли власне склалися збройні сили, і багато віків мали лише два роди – піхоту й кінноту, а в деяких

Ткачук Павло Петрович, кандидат історичних наук, професор, Львівський орден Червоної Зірки інститут Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного Національного університету “Львівська політехніка”, м. Львів.

випадках – один із них. На своєму озброєнні вони мали холодну зброю: булави, піки, секіри, мечі, кинджали, алебарди, палаші. В якості осадної техніки вживалися тарани, катапульти, металеві машини. Перші організаційні форми піхоти і кінноти виникли в стародавніх державах – Єгипті, Греції, Ассирії. Римляни вже мали легіони, маніпули, центурії і когорти. Зокрема, за консула Марія Гая після переходу до професійної найманої армії когорта (30–60 воїнів) мала три маніпули, а 10 когорт складала легіон [1, 223].

У період феодалізму в Західній Європі (IX–XVI ст.) головним родом сухопутних військ була кіннота, піхота відіграла допоміжну роль. Тогочасне так зване лицарське військо у X–XIII ст. було головною силою феодальних армій і складалося з важкої кінноти, і лише після появи вогнепальної зброї вирішальну роль стала відігравати піхота. У Франції, Англії, Пруссії упродовж усього цього періоду утворення централізованих національних держав не привело до організації національних армій. Лише на початку XIV ст. королі прагнули створити власне військо й відокремити його від феодальних дружин. У військовій організації держав поступово зростала частка найманого війська, система комплектування якого остаточно складалася у XV ст.

Вербування найманців король доручав спеціалісту – полковнику, який підбирав капітанів, що формували роти. Провідна роль у війську поступово переходить до легкої піхоти із міщан, яка у битвах виявила перевагу над важким кінним лицарським військом. Потужно сприяли цьому процесові ручна вогнепальна зброя, а також артилерія. Поява нових видів зброї, відтак необхідність мати вишколених воїнів, стали одним із факторів утворення в королівствах Європи постійних армій. Зокрема, у Франції указом короля Карла VII у 1445 р. розгорнуто формування постійного війська – регулярної армії. Було створено 15 кінних рот загальною кількістю 9 тис. чоловік. Воїни повністю утримувалися коштом держави. У війську впроваджувалася сувора дисципліна, система військового вишколу [2].

Таким чином, у XIV–XV ст. у збройних силах європейських державах сталися важливі зміни, які сприяли розвитку сухопутних військ: зародження постійних армій; трансформація в їх структурі (відродження піхоти і занепад рицарської кінноти); поява нових родів військ – артилерії й інженерних військ; удосконалення тактики дій піхоти, насамперед використання нею пересіченої місцевості та ін.

Війська України княжих часів (XI–XIV ст.) розвивалися подібно до європейських і складалися з двох родів зброї: князівської дружини – важкоозброєного лицарства та воїв – піхоти, яку складало народне ополчення. Його чисельність була різною. Зокрема, дружина Святополка мала 700–800 воїнів. На озброєнні княжого війська були списи, мечі, рогатини, сокири, шаблі, луки. До кінця XI ст. основою сухопутних військ була важкоозброєна піхота, пізніше – важка кіннота, а піше військо формувалося з незаможних людей. Щоправда, в деяких князівствах усе було навпаки. Зокрема, у війську Галицько-Володимирської держави Данила в 1241 р. було 3000 піхотинців і 300 кіннотників [3, 32].

Звичайно, під час війни чисельність сухопутного війська різко зростала за рахунок мобілізації. Вони мали досить чітку організацію: в XI–XIII ст. княже військо поділялося на полки (по 100–200 воїнів), які склалися з менших підрозділів. Згідно з літописами, у 1216 р. князь Юрій мав 13 полків, а князь Ярослав – 17 полків, які мали відзнаку – стяг або хоругву. Зауважимо, що організація, озброєння, тактика і стратегія українського княжого війська не поступалися зразкам Європи. Цінність збройних сил Київської Русі виявилася в їх успішній боротьбі, особливо проти степових орд – хазарів, половців та ін., коли, за висловом І. Крип'якевича, Україна стала “безпечним заборолом, за яким зростала європейська культура”. Визначний український історик відзначав, що “за радніших часів у війську мала більше значення піхота, – навіть варязькі дружини виступали до бою пішо; пізніше, коли боротьба зі степовиками ставала чимраз завзятішою, головного значення набула

кіннота... Всі військові сили Київської держави можна рахувати найбільше на 50000” [4, 97].

Слід відзначити, що у війську Київської Русі поряд із сухопутними військами існував військово-морський флот, який мав кораблі з екіпажами по 40–100 осіб і здійснював походи на Чорне море. Вже у поході князя Олега на Царгород брало участь 20 кораблів, а у поході князя Ігоря (941 р.) – близько тисячі. Проте із занепадом Київської Русі її флот фактично припинив своє існування [5].

Варто відзначити тогочасну військову організацію Новгородської землі у XII–XIV ст. Її основу складали у мирний час дружини князя й окремих бояр, а також гарнізони навколишніх міст. Лише на період війни за рішенням міського віча військо з 5–6 полків збільшувалося до 13–15, які ділилися на сотні й підпорядковувалися єдиному командуванню. Саме новгородське військо на чолі з князем Олександром Ярославовичем (Невським) завдало нищівної поразки німецькому лицарському війську 1242 р. на Чудському озері. Воно мало 15–17 тисяч (здебільшого піших воїнів) проти 10–12 тис. німців. Це був перший в історії військового мистецтва випадок, коли важка лицарська кіннота була розгромлена у полі військом, яке складалося майже повністю з піхоти [6].

У XVI–XVII ст. майже одночасно в усіх країнах Європи стався розподіл збройних сил на сухопутні війська і військово-морський флот. Він був започаткований в Англії, котра створила могутній флот, за допомогою якого стала великою колоніальною державою. Тоді ж, в епоху війн Олівера Кромвеля, були створені боєздатні сухопутні війська, які одержали низку значних перемог. 1644 р. під керівництвом Кромвеля було наново сформовано армію чисельністю 22 тис. вояків, яка складалася з 10 полків кінноти (нею командував особисто генерал Кромвель), одного полку драгунів і 12 полків піхоти. Частина кінноти в цілому переважала, оскільки для армії була притаманна тактика маневреної війни. Чітка організація армії, добре матеріальне забезпечення, висока військова дисципліна, демократичний характер висування командирів (до чину полковників дослужалися,

зокрема, шкіпер Рейнсборо, візник Прайд, швець Х'юсон та ін.), організований вишкіл і система виховання проповідниками перетворили його армію на зразкову в площині боєздатності [7].

У галузі тактики перша чверть XVII ст. характеризувалась пануванням у Європі лінійної тактики. Сутність її полягала у рівномірному розподілі сил по фронту, побудові їх для бою у 2–3 лінії та в прагненні вести бій переважно вогнем. Лінійна тактика передбачала, щоб кожний полк, батальйон, рота, взвод, гармата, солдат займали у бойовому порядку визначене місце і зобов'язані були діяти як одне ціле, інакше порушувалася вся побудова армії. Якщо потрібно було провести будь-який маневр, то його здійснювали всією армією. Внаслідок цього війська мали можливість наступати у порядку лише на рівній місцевості. Результат битви вирішувався боєм. Основним методом ведення вогню був залповий вогонь. До рукопашного бою справа, як правило, не доходила. Виходячи з цього, лінійна тактика призвела до захоплення оборонними та вогневими боями і недооцінки наступальних дій, оскільки в обороні легше було зберігати лінійний бойовий порядок і забезпечити високу вогневу міць. Більшість полководців того часу тому й прагнули виграти битву не наступом, а обороною. О. Кромвель одним із перших воєначальників намагався порушити цю традицію й завдяки цьому перемагав противника на полі бою.

У XVII–XVIII ст. Великобританія була втягнута у війни на континентальній частині Європи, що змусило її зміцнювати сухопутні війська, які, власне, й іменувалися британською армією. Наприкінці XVII ст. їх чисельність сягала 62 тис. вояків. Основою були 28 піхотних полків. У роки Семилітньої війни (1756–1763 рр.) армія мала близько 68 тис. солдатів і офіцерів. Основою її структурної схеми були батальйон–бригада–дивізія. Вперше у складі кінноти з'явилася кінна артилерія, організаційно-штатна структура якої скопійована з пруської артилерії Фрідріха Великого – головного союзника Англії [8, 18–19].

Найбільше доклався до розвитку армії тодішній головнокомандувач сухопутними військами герцог Йоркський, який наприкінці XVIII ст. упровадив нову й єдину систему вишколу і підготовки піхоти, видав статuti щодо її діяльності. Згідно з ними батальйони зводилися у бригади, а бригади – у дивізії, яким додавалася артилерія. В роки наполеонівських війн чисельність армії зростає до 246 тисяч, але більшість військ діяла на заморських територіях. Роль британської армії в Європі була незначною. Зокрема, у битві під Ватерлоо брали участь всього кілька її батальйонів, які себе не проявили.

У період Кримської війни проти Росії структура сухопутних військ була такою: піхоти – 120 тис., кінноти – 10 тис., артилерії – 12 тис. із 600 гарматами, в інженерних частинах – 2 тис. Безпосередньо в Криму брали участь у боях близько 32 тис. солдатів і офіцерів. Щоправда, до кінця війни у 1854 р. їх нараховувалося 50 тис. [8, 26–28].

На зламі XIX–XX ст. сухопутні війська Великобританії склали класичні роди зброї – піхота, кіннота, артилерія. Причому піхота, отримавши нарізні гвинтівки, вже втратила поділ на легку і лінійну. Зростає вогнева здатність кінноти. Артилерія, на озброєння якої поступили нарізні гармати, що заряджалися з казенної частини, стала здатною уражати ворога на відстані більше трьох кілометрів.

У Франції кардинальні зміни у розвитку сухопутних військ, як і армії взагалі, розгорнулися у другій половині XVII ст., коли король Людовік XIV з метою потужного посилення сухопутної армії та військово-морського флоту призначив міністром маркіза Лувра (1639–1693). Лише при ньому розпочалося формування регулярної королівської армії, яка комплектувалася не лише іноземними найманцями, але й шляхом набору солдатів із населення Франції. Згідно з королівським указом, кожна територіально-адміністративна одиниця повинна була виставляти певну кількість людей. Відтак, народжувалася постійна, дійсно національна французька армія. Вона нараховувала 30 піхотних полків (близько 25 тис. солдатів).

Поступово її чисельність збільшувалася зі 112 тис. у 1672 р. до 300 тис. на початку XVIII ст. [10, 486].

У 1660 р. король затвердив організаційну структуру свого війська. Згідно зі штатами військових частин, вищою оперативно-тактичною одиницею був полк, який складався з 8–12 рот по 50 солдатів у кожній. Уперше в історії сухопутних військ європейських держав у французькому війську з'явилися гвардійські полки, які мали особливу форму одягу. Згодом певна військова форма була впроваджена у всіх полках: з 1670 р. – у піхоті, яка складала 75% війська, а з 1690 р. – у кінноті. Впроваджувалася єдина система військового вишколу.

Важливі зміни сталися в озброєнні сухопутних військ. Впроваджено мушкет єдиного калібру із кременевим замком і багнетом, що позбавило піхотинця шаблі. Були зняті з озброєння піхоти списи, був сформований перший в історії військ артилерійський полк. Наряду з частинами мушкетерів появились окремі роти гренадерів, озброєні гранатами. В озброєнні кінноти перевага надавалася не палашам, а мушкетам.

На зламі XVII–XVIII ст. артилерія у французькій армії стала окремим родом зброї, який швидко розвивався. Тактичною одиницею артилерії були роти і батальйони. Розвивалася фортифікація, будівництво земляних оборонних споруд.

Революційні події у Франції 1790-х років спричинили створення масової національної армії. Якщо напередодні революції вона мала 172 тис. солдатів і офіцерів, з них 123 тис. у 102 полках піхоти (70% сухопутних військ), а також 7 полків артилерії (близько семи тисяч солдатів), то 1794 р. чисельність армії досягла мільйона. Це сталося завдяки прийняттю у серпні 1793 р. закону про комплектування армії на основі загальної військової повинності [10, 73].

Прийшовши до влади 1799 р., Наполеон упродовж 15 років вів безперервні війни і здійснив 14 великих кампаній, що потребувало масової армії. Відтак, щорічно на п'ять років призивалися 80–100 тисяч двадцятирічних юнаків, що дозволило Наполеону на

початку XIX ст. мати мільйонну армію із складом 14 армій. Особливу увагу приділяв він кінноті: вперше створилися цілі кінні корпуси по 2–5 дивізій у кожній.

Після поразки Франції у наполеонівських війнах, від 1814 р. її сухопутні війська прийшли у занепад. До цього спричинилися війни Франції в колоніальних країнах, де вона змушена була тримати майже 90-тисячне військо. Вже участь у Кримській війні 1853–1856 рр. виявила низьку боєздатність французького експедиційного корпусу, який лише під Севастополем втратив 46 тис. вояків. Але найбільш провальним для них була франко-пруська війна 1870–1871 рр., коли за два місяці французька армія була розгромлена й урядові довелося створювати нове військо, яке, щоправда, вдалося збільшити до мільйона. Але його основу складало невишколене з'єднання. Після революції на підставі закону від 1872 р., який впровадив термін обов'язкової служби з призову п'ять (згодом – три) років, чисельність сухопутних військ Франції 1913 р. досягла 720 тис. Переважну більшість їх складали піхота і артилерія [11, 14, 34].

Чимало подібного можна віднайти у зародженні й розвитку сухопутних військ Німеччини. Перші спроби створення регулярної армії, відтак сухопутних військ нового зразка, були здійснені на початку XVI ст., коли країна була поділена на 10 військових округів, які у випадку війни виставляли певну кількість людей. Чисельність постійної імперської армії визначена у 20 тис. піхоти і 4 тис. кіннотників. 1681 р. штатна чисельність сухопутних військ збільшена до 40 тис. Вони складали полки (500–5000 воїнів), які ділилися на 10–18 знаків по 300–500 вояків у кожному. Слід зауважити, що найомні армії домінували на німецьких землях до кінця XVII ст. Від 1733 р. впроваджено систему обов'язкового рекрутського набору. За кожним піхотним полком приписано “призовний кантон” чисельністю 5 тис. дворів, за кінним полком – 1,8 тис. дворів. Ця система існувала до об'єднання Бісмарком Німеччини [8, 249–250].

Після наполеонівських військ у Пруссії 1814 р. впроваджено новий закон про обов'язкову військову

повинність, за яким чоловіки 17–50 років вважалися на службі: три роки – дійсна, два – у військовому резерві і 14 – у першій і другій черзі ландверу. В інших німецьких землях існувала різна система комплектування: в Австрії – рекрутська, в більшості других – добровільна вербовка. Але після завершення франко-прусської війни й утворення О. Бісмарком Німецької імперії 1871 р. були створені сухопутні війська, які мали єдину організаційно-штатну структуру, систему комплектування, озброєння та ін. У мирний час сухопутні війська складали 18 армійських корпусів (14 пруських, 2 баварських, саксонський і вюртемберзький). Згодом до 1914 р. їх чисельність збільшено до 25. Корпус складали звичайно дві дивізії. На початку ХХ ст. війська мали 617 тис., а 1914 р. – 808,3 тис. солдатів і офіцерів. Структура сухопутних військ Німеччини напередодні Першої світової війни мала такий вигляд: армійських корпусів – 25, піхотних дивізій – 50, кінних дивізій – 11, піхотних і егерських батальйонів – 669, кінних ескадронів – 547, батарей польової артилерії – 633, батарей іншої артилерії – 190, саперних батальйонів – 35, батальйонів служби тилу – 25. За бойовими якостями вони переважали сухопутні війська інших європейських країн [12, 100-102].

У першій половині XVII ст. у розвитку збройних сил Росії, подібно до інших держав Заходу, теж відбулися значні зміни. Посилилися темпи переходу до постійної армії на основі набору. 1630 р. були сформовані перші піхотні полки, які складалися з восьми рот по 200 солдатів у кожній (120 – озброєних мушкетами і 80 – списками). Всього полк мав 1600 солдатів та 176 офіцерів і підофіцерів на чолі з полковником. Були впроваджені звання на основі рангово-посадової системи. У ході Смоленської війни 1632 р. брали участь у боях шість піхотних полків, а також новосформовані два кінні полки: рейтарський (2000 кіннотників), який складався з 12 рот по 167 вояків у кожній, та драгунський (1600 чоловік), який ділився на 12 рот. Крім того, цей полк мав 12 малих гармат. Загалом російське військо того часу мало в Сухопутних військах 10 полків – близько

32 тис. солдатів і офіцерів. У середині XVII ст. кількість російського війська досягла 133 тис., а до 1680 р. – 164 тис. За підрахунками російського історика В. Чернова, у ньому було 38 солдатських і 25 рейтарських полків. Кожний із них мав у своєму складі 6–12 гармат. Утворені були також артилерійські полки: царські по 200 гармат у кожному і воеводські – по 50–80. У драгунських полках появилася кінна артилерія. Позитивним явищем у війську стало зменшення частки офіцерів-іноземців із трьох до одної тисячі. Історики відзначали, що у війську було близько 2,4 тис. (1,8%) українців [9, 162–167].

У першій половині XVIII ст. зусиллями, насамперед, Петра I піхота суттєво потіснила кінноту: вогнепальна зброя була більш ефективною, ніж шаблі дворянської кінноти. Вона складала дві третини чисельності сухопутних військ. Піхотний полк включав мушкетерські і гренадерські роти. Формувалися повністю гренадерські, а також гвардійські піхотні полки. Чотири піхотних і два єгерських (легкої піхоти) полки складали піхотну дивізію. В середині XIX ст., з'являються суцільні стрілецькі частини: батальйони, полки і дивізії. Водночас формуються гренадерські дивізії, які відзначалися високою боєздатністю, особливо у добу російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

Поступово зростала чисельність армії та вдосконалювалася її структура. Якщо наприкінці XVII ст. вона мала 33 полки загальною кількістю 35–40 тис. солдатів і офіцерів, зведених у три корпуси, то наприкінці царювання Петра I в регулярній армії, зокрема в сухопутних військах, нараховувалося 126 полків – до 200 тис. солдатів і 100 тис. козачої іррегулярної кінноти. Комплектування війська проводилося шляхом рекрутування певної кількості людей віком 20–30 років від територіально-адміністративних одиниць [13, 303–304].

Хоча піхота значно потіснила кінноту, впродовж XIX ст. російські сухопутні війська все ще мали досить потужну кінноту. Вважалося, що на два піхотних потрібно мати один кінний полк. У міру розвитку озброєння і тактики кіннота стала поділятися на спеціальні види: драгуни, кірасири, гусари,

улани, козаки. За Петра I драгуни складали всю кінноту. Це була, по суті, піхота на конях, озброєна рушницями з багнетом і здатна вести бій у пішому порядку. Кірасири – важка кіннота, озброєна палашами, пістолетами і карабінами. Гусари – легка кіннота. Наприкінці XIX ст. вони були реорганізовані у драгунські полки. Щоправда, 1907 р. 17 із них стали знову гусарськими. Улани теж відносилися до легкої кінноти й особливо проявили себе в наполеонівських війнах. Після них появилися уланські дивізії. Реорганізовані у драгунські, вони згодом у кількості 18 полків були відновлені спільно з гусарськими. Крім того, кінноту сухопутних військ складали козачі війська: Кубанське, Донське, Українське, Уральське, Уссурійське, Терське та інші. Козачі полки чисельністю до 500 вершників у кожному брали участь у всіх війнах Росії XVIII – початку XX ст. [14].

У другій половині XIX ст., після Кримської війни, яка виявила суттєве відставання бойової техніки російської армії, швидко розвивалася артилерія сухопутних військ. Насамперед, за рахунок різкого збільшення випуску гармат воєнними заводами. Якщо в середині століття їх виготовлялося 200, то вже 1870 р. – 600 [15, 53].

Широко впроваджувалися нові системи гармат із нарізним стволом, що дозволило збільшити дальність їх стрільби до 5–6 км. Була збільшена скорострільність гармат, водночас зменшена їх маса. Сухопутні війська насичувалися артилерією. Вже у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Дунайська армія (185 тис. солдатів) мала 810 гармат. У битві на Плевні проти 70 турецьких генерал М. Скобелєв мав 424 гармати, які забезпечили успіх бою. Удосконалювалася організаційна структура артилерії: три батареї (у кожній по 8 гармат) складали дивізіон, три дивізіони – гарматну бригаду. Армійський піхотний корпус мав дві артбригади по 64 гармати й дивізіон кінної артилерії. Крім того, створювалися осадні артполки по 30–35 батареї важких гармат у кожному [9, 66–67].

Унаслідок реформ 1909–1910 рр. сухопутні війська збройних сил Росії отримали чітку структуру: взвод–

рота–батальйон–полк–бригада–дивізія–корпус у піхоті, взвод–ескадрон–дивізіон–полк–дивізія у кінноті та батарея–дивізіон–полк (бригада) – в артилерії. Всього піхота мала 70 піхотних дивізій, 18 стрілецьких, 3 прикордонних і одну пластунську бригаду, всього 357 полків (з них 13 гвардійських), 1294 батальйони. Кіннота нараховувала 129 полків, з них 10 гвардійських, 21 драгунський, 17 уланських, 18 гусарських та ін., які об'єднувалися у кінні дивізії. Війська поповнилися новими родами: військами зв'язку, інженерними, бронеавтомобільними. Всього ж 1913 р. російська армія мала 2230 тис. солдатів і офіцерів [16].

Слід відзначити одну з кращих у Європі систему підготовки командних кадрів для сухопутних військ армії Росії. Ще 1732 р. у Петербурзі був відкритий сухопутний кадетський корпус, до якого приймали дітей дворян 13–18 років. До кінця століття він випустив 3300 офіцерів. Мережа кадетських корпусів для дітей 10–12 років, які тепер готували їх до вступу у військові училища, постійно зростала й сягнула 28 до Першої світової війни. З них діяли в Україні: Володимирський, Київський, Петровський, Полтавський. В корпусах Росії навчалася водночас 11,6 тис. кадетів.

Кадети після випуску продовжували навчання у престижних військових училищах, зокрема в Україні: Київському піхотному, Одеському артилерійському, Єлисаветградському (нині Кіровоград) кінному училищах, або юнкерських – Київському, Чугуївському, Одеському. Всього було 22 училища. Для продовження навчання офіцерами існували військові академії, зокрема Миколаївська Генерального штабу і Михайлівська артилерійська, вищі офіцерські школи за родами зброї. Напередодні світової війни в армії служили 1263 генерали, 7370 штаб-офіцерів, 377323 обер-офіцерів [17, 111–137, 320].

Слід зауважити, що з 525 генералів і адміралів українських збройних формацій доби національно-визвольних змагань – Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, Галицької Армії – отримали освіту в російських військових навчальних закладах 380 осіб (72%).

Закінчили кадетські корпуси – 275, військові й юнкерські училища – 513, академії – 317. Відзначимо, що серед 525 генералів і адміралів російської армії було 262 українця за національністю або уродженці краю [18].

Розквіт Сухопутних сил України припав на період війн гетьмана Богдана Хмельницького 1648–1654 рр. Зусиллями гетьманів Запорізької Січі козацьке військо початку XVII ст. поступово зростало. Власне, постійне (реєстрове) військо нараховувало при Хмельницькому лише 12000. Але вже у першому поході на Пилявець гетьман мав 100 тис., під Львовом – 200 тис., а під Зборовом – до 300 тис. Наприкінці війн постійне військо вдалося збільшити до 60 тис. У 1783 р., за рік до скасування, козацьке військо нараховувало 176886 виборних козаків і 198295 козаків-підпомічників [3, 253–254].

Враховуючи бойові якості, це були могутні збройні сили. Саме тому російські царі намагалися їх ліквідувати. Організаційно козацьке сухопутне військо складалося з полків, які були вищою оперативнотактичною одиницею. За Б. Хмельницького їх було 17 (київський, чигиринський, канівський, полтавський та ін.). Полк мав звичайно 2–5 тис. козаків, а під час війни його чисельність досягала 10–20 тис. Полк поділявся на сотні (100–300 козаків), а сотні – на десятки чи курені. Вояки мали на озброєнні рушниці, шаблі, пістолети, а кіннотники – списи.

Козацьке реєстрове військо було, по суті, кіннотою. Лише під час його різкого збільшення за Хмельницького чисельно переважала піхота. Третім родом військ була артилерія, яка стрімко зросла особливо за Богдана Хмельницького, який мав більше як 100 гармат у берестецькому поході 1651 р. По 5–6 гармат надавалися в бою козацьким полкам, частина займала позиції в замках і фортецях, зокрема в Білій Церкві – до 50 гармат. Варто зауважити, що артилерія на хід бойових дій впливала незначно і застосовувалася лише на початку бою.

Після доби гетьмана Хмельницького козацьке військо зберігалося досить численним. 1723 р. воно мало 55240 козаків, з них 16540 піших та 38701

кінних, які складали 10 козацьких полків. Причому у кожному полку були кінні (близько 3–4) і піші підрозділи. На їх озброєнні були рушниці, шаблі й списи. Артилерія була досить значною – 40 гармат у Батурині та по 12 – у полках. Проте з кожним роком чисельність козацького війська зменшувалась: до 20 тис. – у 1736 р., до 10 тис. – 1764 р. Воно швидко втрачало свої бойові якості. Наприкінці 1780 р. царським наказом Гетьманщина була ліквідована, й на ній був введений загальноросійський устрій. 1784 р. в Україні було скасовано козацький устрій. З 10 козацьких полків створено 10 карабінерських регулярного війська по шість ескадронів у кожному. Невдовзі залишено лише сім полків: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Київський і Глухівський – як важкої кінноти та Переяславський і Лубенський – легкої. Спроби відновити козацькі полки під час війни з Туреччиною не вдалися. Залишки української військової організації поступово зникають [19, 266–267].

У роки Першої світової війни 1914–1918 рр. сухопутні війська складали головну масу збройних сил коаліції Центральних держав і Антанти, що воювали. До цього спричинялося те, що війна мала континентальний характер, зрештою, як і подальші національно-визвольні, зокрема за незалежність України. Величезний вплив на способи ведення бойових дій і організаційну структуру сухопутних військ мали нові види озброєння, які вперше в широких масштабах уживалися в бою. Це насамперед магазинні гвинтівки, станкові й ручні кулемети, скорострільні гармати. Артилерія отримала нові модифікації систем: польові гармати, гаубиці, міномети. З'явилися автомобільні, бронеавтомобільні частини, модернізовані бронепоїзди, а наприкінці війни – танки, хімічна зброя. Сухопутні війська держав, що воювали, за своїм складом були дуже подібні: включали піхоту, кінноту, артилерію, спеціальні війська, тилові частини й установи. Їх структура була подібною: в піхоті – рота–батальйон–полк–бригада–дивізія–корпус–армія; в артилерії – батарея–дивізіон–полк; у кінноті: взвод–ескадрон–дивізіон–полк–дивізія та ін. Зауважимо, що

поряд із сухопутними військами всі країни швидко розвивали новий вид збройних сил – авіацію, а також традиційний – Військово-Морський Флот.

У зв'язку з тим, що сухопутні війська українських державних утворень доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., їх командний і особовий склад сформувався в роки Першої світової війни, перейнявши фронтовий досвід у складі різних збройних сил і коаліцій, для більш глибокого розуміння проблематики слід проаналізувати характерні особливості їх організації і бойової діяльності.

Ядром коаліції Антанти (Великобританія, Росія, Франція й від 1917 р. – США), що воювала, були сухопутні війська Франції. Вже у перший тиждень війни на початку серпня вони зросли за рахунок мобілізації до 3,7 млн. солдатів і офіцерів, що становило 10% всього населення Франції й дозволило розгорнути п'ять армій, чотири з яких знаходились на німецькому фронті від швейцарського кордону до бельгійського Люксембурга. У жовтні їх поповнили ще мільйоном вояків. Саме вони на першому етапі світової війни взяли на себе головний тягар у боротьбі з могутніми угрупованнями німецької армії.

Слід відзначити динамічну зміну структури сухопутних військ Франції у ході війни в залежності від стратегічної ситуації, еволюції тактики і способів ведення бойових операцій, ступеня насиченості військ новою бойовою технікою.

Наочне уявлення про динаміку і тенденції змін бойового і чисельного складу сухопутних військ дає наступна таблиця (в %).

	1915	1918	1919
Піхота	71,8	40,0	35,0
Кулеметні частини	0	4,0	7,0
Кіннота	4,8	3,5	0,5
Артилерія	18,1	40,0	30,0
Танки	0	0,5	4,5
Хімічні частини	0	0,5	4,5

Масштаби і темпи перетворень матеріально-технічної бази французьких сухопутних військ,

вдосконалення та оновлення озброєння засвідчили, що вони в ході війни здійснили воєнно-технічну революцію. Це дозволило їм зайняти роль світового лідера у впровадженні нових видів і типів бойових засобів.

Особливо вражаючими були темпи і масштаби зростання частки артилерії – за час війни вдвічі. Зокрема, у складі піхотної дивізії – з 36 гармат на початку війни до 54 – у 1918 р. Вперше в історії світового військового будівництва сформовано п'ять дивізій головного артилерійського резерву на автомобільній і тракторній тязі. Наприкінці війни артилерія сухопутних військ мала 4968 75-мм гармат і 5128 гармат важкої артилерії, всього 11280 одиниць, тоді як на початку – 4300, з них лише 308 – важкої артилерії [20, 275].

У зв'язку з цим різко зростає роль артилерійського вогню у бою. Так, за свідченням російського військового історика В. Сухова, в роки російсько-японської війни 1904–1905 рр. відсоток поранених кулями становив 85%, а від артилерійських снарядів – відповідно близько 15%. Абсолютно інше співвідношення склалося в роки Першої світової війни. Зокрема, на німецько-французькому фронті у 1914 р. 75% поранених були від артилерійського вогню і лише близько 23% – кулями стрілецької зброї. Щоправда, внаслідок насиченості піхоти кулеметами в боях 1918 р. відсоток поранень від куль збільшився до 34% [21].

Характерною особливістю сухопутних військ Франції у роки світової війни стало бурхливе зростання насиченості піхоти кулеметами, які стали засобом дальнього бою піхоти і потужно вплинули на тактику бою, перехід на нові тактичні його форми, зокрема, відмовлення від “ланки” і впровадження групової тактики. Якщо на початку війни піхотна дивізія мала всього два станкових кулемети, то в кінці війни – 108, а також 576 – ручних. Причому вперше у світовій практиці з 1916 р. формувалися цілі кулеметні батальйони, які застосовувались в позиційній обороні та для боротьби з ворожою авіацією. Всього ж

наприкінці війни сухопутні війська мали 5100 станкових і 120099 ручних кулеметів [8, 161].

У роки світової війни вперше з'явилися в бою танки, що започаткували в сухопутних військах Франції новий рід зброї – бронетанкові війська. Власне, їх масове виробництво і постачання для фронту розгорнулися на початку 1917 р. Проте до кінця війни війська вже отримали 2297 танків типу “Шнейдер”, “Рено” і “Сен Шамон”. На початку 1919 р. бронетанкові війська Франції мали близько 4000 танків. А всього танкова промисловість випустила 5380 бойових машин і набагато випередила Англію (2800), США (1000) і Німеччину (100). Щоправда ці перші французькі танки, які вперше взяли участь у боях 16 квітня 1917 р., не були досконалыми: мали запас ходу до 60 км, швидкість 8–9 км/год., мали на озброєнні по одній гарматі та 1–4 кулемети. Їх втрати в бою становили майже 50%. Лише масове використання – до 200–300 бойових машин принесло суттєві результати [22, 124].

Вже 1908 р. у сухопутних військах Франції з'явилися перші вантажні автомобілі, кількість яких поступово зростала внаслідок наявності розвиненої промисловості – автомобільних заводів, зокрема “Пежо” і “Рено”, та розгалуженої мережі шосейних доріг. Проте, на початку світової війни війська мали всього 170 автомобілів, стільки ж, скільки в російській армії. Однак за час війни їх кількість різко зросла й сягнула близько 100 тис. одиниць. Вони, по-перше, радикально потіснили кінський колісний транспорт, що зменшило у 3–4 рази кількість нестройових солдатів. По-друге, наявність численного автомобільного транспорту дозволяла командуванню перекидати оперативні резерви на фронті до 100 тис. солдатів за добу [1, 86].

Насиченість сухопутних військ значною кількістю вогневих засобів, автоматичною зброєю, артилерією визначила зміну в тактиці і стратегії бойових дій. Не випадково з 51 місяця війни на Західному фронті 46 місяців точилася позиційна війна у траншейній формі. З моменту стабілізації фронту боротьба велася

на виснаження, а її результат був визначений перевагою сумарного потенціалу країн Антанти.

Відзначимо, що в той час, коли майже всі роди сухопутних військ збройних сил Франції зазнали значних трансформвань, організаційно-штатна структура піхоти залишилася незмінною. Зокрема, лінійна піхота мала 173 полки, кожний з них нараховував 73 офіцери і 3200 солдатів. Три полки складали дивізію. Крім того, піхота мала в роки війни 30 стрілецьких батальйонів, укомплектованих відбірними солдатами, а також шість полків альпійської піхоти і кільканадцять батальйонів альпійських стрільців для ведення бойових дій у гірській місцевості. До складу сухопутних військ входив також Іноземний легіон у складі трьох полків, прибулих на фронт із Африки.

Перша світова війна змусила військово-політичне керівництво Великобританії суттєво переглянути концепцію військового будівництва у бік розвитку своїх сухопутних військ, які з перших днів війни в союзі з французькими взяли участь у бойових діях. Досить швидко британські експедиційні сили на континенті перетворилися на невелику, але добре організовану й озброєну армію у складі двох корпусів по дві піхотні дивізії у кожному. Дивізія мала 18 тисяч солдатів і офіцерів і складалася з трьох бригад. На відміну від бригад інших країн бригада включала в себе чотири батальйони. Піхотна дивізія мала загалом 24 кулемети, 76 гармат польової і важкої артилерії. До складу експедиційних військових сил входила також важка кінна дивізія, яка мала 9,2 тис. кіннотників, 24 76-мм гармати і 24 станкових кулемети. Їх бойові дії підтримував королівський авіакорпус у складі 63 літаків [8, 47].

У ході бойових дій до складу сухопутних військ Великобританії на континент були перекинуті чотири дивізії з Канади, шість дивізій з Австралії і одна – з Нової Зеландії. Однак сил було недостатньо. Відтак, лише 27 січня 1916 р. був прийнятий закон про загальний військовий обов'язок. Проте, призов дав армії лише 50 тис. солдатів. Але масове формування нових військових частин на основі призову все ж

дозволив армії зробити внесок у остаточну перемогу коаліції. Світова війна переконала військово-політичний провід у необхідності розбудовувати сухопутні війська. Щоправда, враховуючи особливості метрополії, основою збройних сил залишався Військово-Морський Флот.

Головним противником Антанти у світовій війні була Німеччина, яка у блоці Центральних держав – Німеччина, Австро-Угорщина, Італія – відігравала провідну роль, оскільки завдяки високому рівню розвитку промисловості, транспорту, техніки і воєнної науки мала могутні збройні сили, відтак, і сухопутні війська. На початку війни Німеччина мала в сухопутних військах 8 армій, 50 піхотних, 11 кінних, 29 резервних, 6,5 мобільних запасних дивізій, а також дві дивізії і 15,5 бригади ляндверу. Відзначимо високі мобілізаційні можливості Німеччини: маючи населення майже втричі менше, ніж Росія, вона поставила на початку війни в стрій солдатів лише на 20% менше [23, 273].

Як бачимо, Німеччина мала найкращі показники з усіх факторів мобілізаційної спроможності створити чисельну і боєздатну армію, зокрема, сухопутні війська. Слід додати, що вони нараховували 120 тис. офіцерів, тобто одного на 30 солдатів, що було високим показником. Додамо, що Австро-Угорщина виставила 5 армій і 2 армійських групи.

Організація сухопутних військ збройних сил Німеччини була традиційною: дивізія як оперативна одиниця складалася з двох бригад і мала 17 тис. солдатів і офіцерів. До складу бригади входили два полки, по три піхотних батальйони. 2–3 дивізії складали корпус, 2–3 корпуси – армію. Характерною особливістю німецької піхотної дивізії була потужна насиченість її артилерією. Крім штатної артилерії, головнокомандувач німецькими військами Східного фронту генерал піхоти Е. Людендорф вимагав, щоб на фронті ударної дивізії (2 км) було зосереджено 40–60 батарей, тобто до 100 гармат на кілометр фронту прориву[17, 143].

Велика увага приділялася насиченості піхоти автоматичною зброєю. Напередодні війни у

сухопутних військах було сформовано 135 кулеметних рот для посилення вогневої спроможності піхотних частин. Всього кількість кулеметів у них зросла з 3000 до 70000, тобто майже у 24 рази.

За рівнем підготовки й технічної оснащеності німецька армія, зокрема її сухопутні війська, була найкращою. Після мобілізації вона нараховувала 2,5 млн. багнетів і шабель. Чисельність особового складу піхотних корпусів була доведена до 45 тис. багнетів, а кінних – до 12600 шабель. Головна маса військ у перші дні війни була скерована проти Франції – 7 армій, тоді як проти Росії – одна. Щоправда, її суттєво доповнювала армія Австро-Угорщини, яка нараховувала 1,5 млн. солдатів і офіцерів. 50% її сухопутних військ – 3 армії, армійська група і окремий піхотний корпус – були зосереджені на російському фронті [25].

Слід відзначити, що цісарська армія була значно слабкішою від німецької не лише своєю озброєністю, особливо артилерією, а головним чином внаслідок національної неоднорідності. Звичайно, представники пригноблених народів – українці, поляки, чехи, словаки та ін. не виявляли особливого завзяття в бою, нерідко здавалися в полон. Кращими частинами цісарського війська вважалися німецькі, австрійські та угорські. Відтак, за даними російських державних органів, у роки світової війни у полон потрапили всього 2 111 101 вояків, з них лише 177104 – солдатів і офіцерів німецької армії [26, 32].

Відзначимо, що серед полонених (54 тисячі офіцерів австро-угорської армії) було багато українців, зокрема з Легіону Українських січових стрільців, які згодом стали відомими воєначальниками українських армій у 1912–1921 рр.: Євген Коновалець, Андрій Мельник, Роман Шухевич, Роман Сушко, Василь Кучабський та ін. Система підготовки командних кадрів у Німеччині та Австро-Угорщині була організована на високому рівні. В обох країнах діяли кадетські корпуси, які готували кадри для військових офіцерських училищ, зокрема у Німеччині – 8. В Австро-Угорщині 18 кадетських шкіл готували підофіцерів, у т. ч. Кадетська школа у Львові (нині

Інститут Сухопутних військ Національного університету “Львівська політехніка”). Офіцерські кадри за родами зброї готувалися в Німеччині в 11 військових училищах та в двох академіях Австро-Угорщини. Унтер-офіцерські посади в армії займали виключно військовики надстрокової служби. У воєнні часи лави офіцерського корпусу поповнювалися шляхом надання чину унтер-офіцерам або особам після закінчення короткотермінових фахових курсів [12, 99–100].

Аналізуючи організацію озброєння та бойову діяльність сухопутних військ Росії у роки Першої світової війни, слід насамперед відзначити, що під впливом низки факторів Збройні Сили України доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. успадкували багато їх рис. Саме тому варто глибоко досліджувати спадщину російської армії в означеній площині. Зауважимо, що її унаслідували перш за все командири і воєначальники українських армій, більш як 70% яких отримали освіту, фронтовий досвід у складі сухопутних військ російських збройних сил та які згодом відіграли провідну роль в організації української армії та в її боротьбі за незалежність держави.

Організаційна структура російських сухопутних військ мала багато спільного з арміями головних європейських держав. Вищим об'єднанням, призначеним для рішення стратегічних і оперативних завдань під час війни, була армія. Армія включала до свого складу 3–6 армійських корпусів, кінні дивізії, інженерні частини (у Німеччині також армійську артилерію). Армійський корпус мав 2–3 піхотні дивізії, кінноту, корпусну артилерію, інженерні частини, підрозділи зв'язку і тилу.

Дивізія складалася з двох піхотних бригад по два піхотних полки у кожній. Крім того, включала артбригаду (інколи полк), 2–3 ескадрони кінноти і спеціальні частини. Вона була тактичним з'єднанням і за своїм складом і озброєнням могла виконувати самостійні завдання на полі бою.

Піхотний полк складався з 3–4 батальйонів, по 4 роти в кожному. Чисельність батальйону – близько

1000 солдатів і офіцерів. Цікаво відзначити, що у Великобританії в мирні часи дивізій і корпусів не існувало. Вони створювалися з окремих полків вже у ході війни.

Основною зброєю російської піхоти була 7,62-мм гвинтівка зразка 1891 р. конструктора С. Мосіна, яка, між іншим, залишалася на озброєнні радянської піхоти й в роки Великої Вітчизняної війни. Вона дозволяла вражати цілі на відстані до 3000 м. Крім того, піхота мала станкові кулемети системи "Максим". Але їх було дуже мало – 8 кулеметів у полку.

Досить численною і високої боєздатності була в роки війни російська кіннота. Її вищим з'єднанням був кінний корпус у складі 2–3 дивізій. Два корпуси складали армійську кінноту. В дивізії було 4–6 кінних полків, причому могла бути різних видів кіннота: уланські, гусарські, кірасирські й козаці. Дивізійну артилерію складав артдивізіон (12 гармат). Кулеметна команда мала до 12 станкових кулеметів. Таким чином, кінна дивізія мала 3500–4200 вершників, озброєних шаблями і списами, а також карабінами і револьверами. Кінний полк складався з 4–6 ескадронів, як і в інших арміях Європи.

Артилерія російських сухопутних військ у роки війни була головним чином підпорядкована командирам піхотних дивізій, відтак, іменувалася дивізійною. Дивізія мала у своєму складі артбригаду з двох полків (всього 36–48 гармат). Артполк складався з 2–3 дивізіонів по три батареї, кожна з них мала 8, а наприкінці війни – 6 гармат. Армійському корпусу підпорядковувалися лише гаубичні дивізіони 152-мм гаубиць. Більшість військових істориків відзначали високі бойові якості гармат російської артилерії, особливо дивізійної – 76-мм польової гармати зразка 1902 р.

Щоправда, важка польова артилерія була розвинена слабо й далеко відставала від німецької, яка мала в дивізіях дивізіони 105-мм гаубиць (18 гармат), а у складі корпусу – дивізіони 150-мм гаубиць та ін.

Упродовж усієї світової війни російська армія не мала бронетехніки – бронемашин і танків, які

з'явилися в інших сухопутних військах. Поволі розвивалися й автомобільні війська. Якщо французька армія при мобілізації отримала 5500 вантажних автомашин, англійська – 1141, німецька – 4000, то російська – лише 475 [27, 39].

Військово-інженерні частини входили лише до складу корпусу – саперний батальйон з 3–4 саперних рот (по одній на дивізію). Крім того, сюди входив із переправочних засобів мостовий парк, який міг побудувати переправу довжиною всього 64 м, тоді як німецький – 200 м.

Порівняно з іншими арміями російський армійський корпус був найкраще оснащений засобами зв'язку. Його підрозділи мали 16 телеграфних станцій, 40 польових телефонних апаратів, 106 км телеграфного і 110 км телефонного проводу та ін. [26, 116–119].

Отже, Перша світова війна, яка тривала понад чотири роки і втягнула у великі битви десятки країн і мільйони людей, водночас потужно вплинула на розвиток збройних сил, зокрема, сухопутних військ Росії та інших держав, що воювали. Суттєві зміни сталися у співвідношенні родів зброї. Майже на 20% скоротилася в них частка піхоти, але її вогнева здатність збільшилася в 2–3 рази за рахунок великої насиченості автоматичною зброєю. У зв'язку з цим, а також із посиленням артилерії суттєво зменшилася роль і чисельність кінноти.

Артилерія зберегла і зміцнила своє значення як головна вогнева ударна сила сухопутних військ. Її частка збільшилася в півтори рази. Якщо в сумі Англія, Німеччина, Італія, Франція, США і Росія мали напередодні війни 24,9 тис. гармат, то до кінця війни їх стало 84,8. Причому частка втрат противника від артилерійського вогню зросла з 20% до 75%. Артилерія швидко й якісно розвивалася: дальність стрільби польових гармат зросла до 10 км, а окремих зразків наддалекобійних – до 100 км [28, 546].

Війна була важливим етапом у розвитку воєнного мистецтва. Були перевірені на практиці погляди на способи ведення бойових дій, стратегію і тактику, опрацьовані нові схеми наступального й оборонного

боїв, прориву оборони противника, бойових порядків війська в наступі й обороні, взаємодії родів зброї в бою, які були взяті на озброєння українських армій у 1917–1921 рр.

1. Сов. воен. энциклопедия. Т. 4. – М., 1977. – С. 223.
2. *Разин Е.А.* История военного искусства. Т. 2 / Разин Е.А. – М., 1957. – С. 429-432.
3. Історія українського війська: від княжих часів до 20-х років ХХ ст. – Вид. 4-те. – Львів: Світ, 1992. – С. 32.
4. *Крип'якевич І.* Історія України / Крип'якевич І. – Львів: Світ, 1990. – С. 97.
5. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Т. 1 / Полонська-Василенко Н. – К., 1992. – С. 96-99.
6. *Разин Е.А.* История военного искусства. Т. 2 / Разин Е.А. – М., 1957. – С. 160, 163.
7. *Семенов В.* Военная деятельность Кромвеля / Семенов В. // Исторический журнал. – 1944. – № 9. – С. 65–68.
8. История западноевропейских армий. – М., 2003. – С. 18–19.
9. *Разин Е.А.* История военного искусства. Т. 3 / Разин Е.А. – М., 1961. – С. 486.
10. *Верходубов В.Д.* Военное искусство Французской буржуазной революции / Верходубов В.Д. – М., 1951. – С. 73.
11. *Фош Ф.* О ведении войны / Фош Ф. – М., 1937. – С. 14, 34.
12. История Первой мировой войны 1914–1918. – Т. 1. – М., 1975. – С. 100–102.
13. Три века России. От смуты до нашего времени: В 6-ти томах. – Т. III–IV. – М., 1912. – С. 303–304.
14. *Беловинский Л.В.* С русским воином через века / Беловинский Л.В. – М., 1992. – С. 21–28.
15. Отечественная артиллерия. 600 лет. – М., 1986. – С. 53.
16. *Керсновский А.А.* История русской армии. Т. 3 / Керсновский А.А. – М., 1994. – С. 138–141.
17. *Волков С.В.* Русский офицерский корпус / Волков С.В. – М., 1993. – С. 111–117, 320.
18. *Науменко К.* Генералітет Української Народної Республіки / Науменко К. // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Torun, 1997. – S. 217–145.
19. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. Т. 2 / Полонська-Василенко Н. – К., 1992. – С. 266–267.
20. Советская военная энциклопедия. – Т. 1. – М.: Сов. энциклопедия, 1976. – С. 275.
21. *Сухов В.Г.* Империалистическая война 1914–1918 гг. / Сухов В.Г. // Военная история Гражданской войны 1918–1920 годов в России. – М., 2004. – С. 177–211.

22. *Функен Л. и Ф.* Первая мировая война 1914–1918 / Функен Л. и Ф. – М., 2002. – С. 124.
23. Сов. воен. энциклопедия. – Т. 6. – М., 1978. – С. 273.
24. *Барсуков Е.З.* Артиллерия русской армии (1900–1917) / Барсуков Е.З. – Т. 1. – М., 1948. – С. 357.
25. *Шамбаров В.* За веру, царя и Отечество! / Шамбаров В. – М., 2003. – С. 109–114.
26. *Красильников С. Н.* Организация крупных общевойсковых соединений (Прошлое, настоящее и будущее) / Красильников С. Н. – М., 1933. – С. 133.
27. *Шаров П.* Влияние экономики на исход мировой войны 1914–1918 / Шаров П. – Ленинград–Москва, 1928. – С. 39.
28. История Первой мировой войны. 1914–1918. – Т. 2. – М., 1975. – С. 546.

© П.Ткачук, 2009

Надійшла до редколегії 11.01.2009.